

UDK: 15.7:105.5:150.4 (043)

Rufat AXMEDOV,
Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: axmedovrufat197@gmail.com.

Qarshi davlat universiteti dotsenti, PhD Z. Boymurodov taqrizi asosida

ABU BAKR MUHAMMAD ZAKARIYO ROZIY TA'LIMOTIDA AQL

Annotatsiya

Maqolada Abu Bakr Muhammad Zakariyo Roziy ta'limotida aql masalasi oid falsafiy qarshlar va turli yondashuvlar yondashuvlar tahlili keltirilgan. Aql masalasini falsafiy tahlil qilishda allomaning qo'shgan hissasi va uning o'ziga xos jihatlari yuzasidan fikr-mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Aql, idrok, kalom, tasavvuf falsafasi, aqli kull, rux, zohiriy jarayon, aqli juz.

ABU BAKR MUHAMMAD ZAKARIYA ROZI INTELLIGENCE IN DOCTRINE

Annotation

The article presents an analysis of philosophical opposites and approaches to various approaches concerning the question of reason in the teachings of Abu Bakr Muhammad Zakariya Rozi. In the philosophical analysis of the question of reason, opinions are presented on the contribution of alloma and its specific aspects.

Key words: mind, perception, word, philosophy of mysticism, aqli kull, zinc, apparent process, aqli juz.

АБУ БАКР МУХАММАД ЗАКАРИЯ РАЗИ РАЗУМ В УЧЕНИИ

Аннотация

В статье представлен анализ философских возражений и подходов различных подходов к вопросу о разуме в учении Абу Бакра Мухаммада Захари Рази. В философском анализе вопроса разума приводятся отзывы о вкладе ученого и его особенностях.

Ключевые слова: разум, восприятие, слово, философия мистицизма, акли кулл, цинк, процесс видимости, акли жуз.

Kirish. Aql arabcha so'z bo'lib, lug'atda "tutish", "qaytarish", "bog'lash" kabi ma'nolarni anglatadi. Aql o'zagidan olingan "iqol" so'zi chorva hayvonlarini bog'lab qo'yiladigan "tushov", "zanjir", "kishan" degan ma'nolarni ifoda etadi. Tushov chorva hayvonini qochib ketishdan saqlab, ekinlarni payxon qilishi, bironva jarohat yetkazishi, o'zi yo'qolib qolishi kabi zararlarning oldini olganidek, insondagi aql ham o'z egasini yomon axloqlardan, zararli ishlardan qaytarib, uni insoniylik chegarasida ushlab turadi [1]. Aql qalbdagi nur bo'lib, u haq bilan botil o'rtasini ajratadi[2].

Muhokama va natijalar. Aql kalomda, tasavvuf falsafasi va Mashshoiyyuna falsafiy ta'limotlarida turlicha maqomlarga ega bo'lgan. Kalom aqlning cheksiz imkoniyatlarini inkor etmaydi, chunki uningcha Allohning o'zi aql, donishmandlikning yagona sohibi. Tasavvuf ta'limotlari aqlni chetlab o'tmasada, uning imkoniyatlarini zohiriy jarayonlarda bilish bilan chegaralab qo'yadi. Aql – tasavvuf vakillarining nuqtai-nazariga ko'ra, ilohiy bir nur. Ular ikki xil aql borligi to'g'risida to'xtalib o'tadilar:

1. Aqli kull-ilohiy, qudratli, mutlaq aql bo'lib, tangrining faol tajalliysidan iborat. Ilk marotaba Allohdan dunyoga kelgan bu aql "Aqli avval" yoki "Ruhil a'zam", deb yuritiladi. Shuningdek, bu "Aqli kull" ni tasavvuf namoyandalari yana "Haqiqati Muhammadiyya" deb ham atashgan. "Aqli kull" dan "Nafsi kull" maydonga kelganki, u "Lavha mahfuz" deb nomlangan.

2. Aqli juz (aqli majoz) – insonning hayoti, yashash odobi, faoliyatiga tegishli. Aqli juz ikki qismga ajratilgan:

1. Aqli maod insonni oxiratdan ogoh qiladigan aql.

2. Aqli maosh – hayotni tushunishga xizmat qiladigan aql.

Aqli maod – imyon sohiblariga, aqli maosh esa – barcha kishilar uchun xos deb qaralgan[3].

Sharq xalqlarining falsafiy-axloqiy fikrlari rivojiga ulkan hissa qo'shgan buyuk mutafakkirlaridan biri Abu Bakr Muhammad ibn Zakariyo ar-Roziy bo'lib, U Yaqin va O'rta Sharq xalqlarining ilm-fan va madaniyati rivojiga ulkan hissa qo'shdi. Afsuski, allomaning hayoti va ijodi haqida ma'lumot kam. Uning tug'ilgan va vafot etgan yillari noma'lum. Tojik

tadqiqotchilari turli sanalarni ko'rsatadilar. Masalan, A. M. Bogouddinov 864 — 925 yillarni, M. Osimi — 865 935 yillarni, M Dinorshoyev – 865 yil 28 avgust - 925 yil 25 oktabrni, Ashurov 865- 925 yillarni, A. Devonakulov — 865 — 925-935 yillarni, B. G'afurov va N. Negmatov Roziy tug'ilgan yili sifatida- 865-865 yillarni, vafot etgan yili esa 925 yilni ko'rsatgan.

Akademik M. M. Xayrullayev 855 va 903 yillarni ko'rsatadi, rus olimlarining asarlarida Abu Bakr Roziyning o'limi asosan 924 yilga to'g'ri keladi, garchi boshqa sana - 850 - 923 yillar uchrab tursada.

Eron tadqiqotchilari Roziyning tug'ilgan va vafot etgan yillari haqida turlicha fikrda bo'lishgan. Masalan, Mahdiy Muhaqqiq "Raylik faylasuf Muhammad ibn Zakariyo Roziy" nomli kitobining "Hayot yo'li" bobida mutafakkirning tug'ilgani haqida quyidagilarni aytadi: u hijriy yil bo'yicha 201 (860) yilning sha'bon oyida Ray shahrida tug'ilgan, 313 yilda sha'bon oyida vafot qilgan". Mutafakkirning yuqoridagi tug'ilgan va vafot etgan sanalariga asoslanib, Abu Bakr Muhammad ibn Zakariyo ibn Yahyo Roziy IX asrning ikkinchi yarmi va X asrning birinchi choragida yashagan va ijod qilgan, deb aytish mumkin. Mahdiy Muhakkik monografiyasidan ma'lum bo'lishicha, mutafakkirning ismi Muhammad, otasi Zakariyo, bobosi Abubakr, otasining ismi Rey (Ray) shahar nomidan Roziy. Rey Eronning eng qadimgi shaharlaridan biri bo'lib, u Hahomanidlar sulolasi yodgorliklarida "Rogo", qadimgi Gretsiya manbalarida esa "Rogist" deb nomlangan. Qadimgi Forsda bu shahar "Kent" deb nomlangan. Abu Bakr Roziy asarlarini Yevropa tillariga (boshida asosan yunon tiliga) tarjima qilgan shaxslar uni "Rhares" yoki "Roziy" deb atashgan.

Roziy yoshligida zargarlik hunarmandchiligi bilan shug'ullangan, almashtiruvchi (ehtimol zargarlik buyumlarini baholovchi) bo'lgan. Ba'zi tarixchilar va tarjimonlarning fikriga ko'ra, Roziy fanlarni faqat yoshligida o'rgangan, boshqalarning fikricha u faqat 40 yildan keyin fanlar bilan shug'ullangan. U yozuv, tibbiyot, falsafani o'rganishni boshladi va bu ishga butun kuchini baxsh etgan.

Bizningcha Roziy yoshligida fan va adabiyotni o'rganishga alohida mehr ko'rsatgan, kitob o'qigan va turli to'garaklar, bahslarda va munozaralarda qatnashgan. Qiziquvchanlik va bilim olishga intilish uni hech qachon tark etmagan. Alloma o'zining "Falsafiy turmush tarzi" deb nomlangan kitobida shunday yozadi: "Mening bilim bilan aloqam va fanlarni o'rganishda meni qamrab olgan his-tuyg'ularni men bilan muloqot qilganlar ko'rgan va bilishadi. Men yoshligimda va shu paytgacha hayotimni shunday o'tkazdimki, yangi kitob o'qimasdan yoki donishmand bilan gaplashmasdan boshqa mashg'ulotga o'tmaganman. Men yangi kitobni o'qimaganimcha yoki donishmand bilan suhbatlashmaganimcha, agar bu menga umuman foyda keltirmasa ham, men o'z ishimni tark etmadim".

Roziyning zamondoshlari va yurtdoshlaridan biri uning bilim olishga intilishi haqida quyidagilarni aytgan: "U hech qachon qalam va qog'ozdan ajralmagan va har doim yozishga tayyor edi. Bundan tashqari, u shamni devor ustiga qo'ydi va kitobni devorga tirab qo'yib, u bilan devorga suyanardi va shu bilan o'qirdi. Agar u to'satdan uxlab qolsa, kitob qo'lidan tushardi va u uyg'onib, o'qishni davom ettirardi".

Roziy yoshligida kimyoga qiziqib qolgan, u har qanday metallni oltinga aylantirish mumkin bo'lgan eliksir qidirgan. Biroq, izlanishlarida u kerakli natijalarga erishmagan, aksincha, sog'lig'ini yo'qotgan, ko'rish qobiliyatidan mahrum bo'lishiga sal qolgan. Natijada, u o'zining barcha aql-zakovati va iste'dodini tibbiyot, falsafa, matematika, astronomiya, adabiyotni o'rganishga yo'naltirgan va bu yerda u juda yuqori cho'qqilarga erishgan.

Aql to'g'risidagi qarashlar Abu Bakr Muhammad Zakariyo Roziy qarashlarida ham alohida ahamiyatga ega. U o'zining axloqqa bag'ishlangan mashhur "Tibbi Ruhoniy" asarida "Boyad zikr namud, ki parvardigori mutaol aqlro ba inson ato namud va odamizod ba tavassuti on ba sarafroziyu buzurgi noil gardid. Mahz ba vasilai on (Aql) az manofei hozira va oyanda bahramand gardida, ba shoyantarii chize, ki dar chavhari af'oli mo vuchud dorad, merasem. Guzashta az in ba kumaki on chavhari aslro daryoft menamoyem, zero ki aql behtarii to'hfai xudovandi buda, ba mo qudratu sudmandi mebxshad[5]", deya yozadi. YA'ni, Alloh taoloning tavfiqi va yordami bilan boshlaymiz. Alloh taolo bizga aql ne'matini berdi va inson u bilan buyuklik va oliylikka yetishdi va biz dunyo va oxirat manfaatlariga u bilan yetamiz. Bizdagi Allohning eng manfaatli va eng foydali ne'mati aqlidir. Biz Aql yordamida tili bo'lmagan hayvonlardan ustun bo'lib ularga egalik qilamiz, biz hayvonlarni o'zimizga bo'ysundirdik va ularni o'zimizga va ularga manfaatli bo'ladigan ishlarga yo'naltirdik. Darajamizni ko'taradigan va hayotimizni chiroyli, go'zal qiladigan narsani aql bilan idrok qildik, u bilan maqsad muridimizga yetamiz.

Zakariyo Roziy qarashlariga ko'ra, inson Aql vositasi bilan kemalarni yasashni va ular vositasi bilan dengizlarni o'rganib uni o'z manfaatli uchun ishlatadi. Shu sababli alloma yana Aql vositasi ila ilm sirlariga shu jumladan tib ilmiga erishdikki, inson farzandi uchun tilda buyuk manfaatlar yashirindir va yana Aql bilan ko'pgina bizga foyda beradigan ishlarni amalga oshirdik va yana faqatgina Aql yordamida tabiatni yashirin - maxfiy ishlarini angladik. Yeru - Osmon shaklini, Quyoshu - Oy va boshqa yulduzlarni uzoqligiyu-harakatlarni o'rgandik, Parvardigor Alloh taoloni ulug'ligini va bizni yaratuvchiligini Aql bilan bildik, Alloh bizga eng manfaatli ne'mat Aqlni berdi, deya qayd etadi.

Alloma mulohazalariga ko'ra, agar aql bo'lmaganda biz ham hayvonlar kabi bo'lib qolar edik. Biz aqlsiz fe'llarimizni bajarishdan oldin uni hissiy a'zolarimiz bilan his qilaolmagan bo'lar edik. Uningcha, aqlni manzil darajasi shu darajada ekan, biz uni mana shu oliy darajasidan tushurmasligimiz va uni viqor darajasini yo'qotmasligimiz kerak va unga hukm qiladigan hokim bo'lmasligimiz lozim. Demak, aql biz uchun boshliq bo'lib, unga ergashishimiz kerak, har qanday ishda undan yordam olishimiz va aql buyurganidek amal qilishimiz lozim. Ofat baloga sabab bo'ladigan Havoi-nafsn Aql darajasiga ko'tarmaslik lozim, chunki Nafs Aqlni izdan chiqaradi va maqsaddan uzoqlashtiradi va yana yomon Nafs yaxshilik va manfaat bo'lgan ishlarni amalga oshirishda money bo'ladi.

Roziy aql to'g'risida fikr yuritar ekan, inson doim nafsini aqlga tobe qilishi kerakligini qayyd etadi. Agar deydi u, biz bu ishni qilaolsak, o'shandagina Aql bizga yordamchi va hayot yo'lini yorituvchisi bo'ladi va bizni yaxshi xotima va yetuk maqsadlarga yetkazadi va yakunda biz Alloh taoloni ne'mati bo'lgan Aql bilan saodatga erishamiz.

Alloma aql tushunchachiga ta'rif berar ekan, "...Pas, mo aqlro omili mu'tabaru boqudrat donista, padidai shoyoni diqqat hisobidem va onro dar usuli halli maqsad omili asosy shumurdem[5]", ya'ni, Aql bu - e'tiborli va qudratli omil va Yaratganning ulug' ne'mati deb bildik va uni barcha masalalarni hal qilishlikda asosiy vosita, deb hisobladik, deya izohlaydi.

Zakariyo Roziy mulohazalariga ko'ra, Aql nimanidir ko'radi va tanlaydi va yaxshi oqibatlariga olib keladigan narsaning eng yaxshisini tanlaydi va qabul qiladi, garchi uni qabul qilishning boshida muammo bo'lsa ham, chunki nafs va havu bunga qarshi chiqadilar. Nafs, havu va havaslar samarasiz va vaqtinchalik narsani tanlaydi, ba'zan o'sha narsaning oqibati hatto nafsning o'ziga ham ma'lum bo'lmay qoladi, bu esa unga muammo tug'diradi. Ammo bu muammo havu va nafs uchun saboq bo'la olmaydi [5]. Bu holatni alloma bolaning holati misolida tahlil etadi. YA'ni, bolaning ko'zi og'riyotgan bo'lsada, xurmo yeb, oftobda o'ynashni to'xtatmadi. U darmon va boshqa ko'z dori vositalaridan foydalanishi kerak edi, ammo u buning aksini qiladi.

Zakariyo Roziy o'z qarashlarida nafasot, qalb pokligi inson uchun katta ne'mat ekanligiga alohida e'tibor qaratadi. Uning mulohazalariga ko'ra, o'z egalarining xohishiga ko'ra, aql va tana insonning yashirin va maxfiy unsuri sifatida mashhur bo'lib, ular hatto nozik va aniq fanlar sirlariga kirib, murakkab va qiyin narsalarni oydinlashtirish uchun zarur va foydali san'at bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun biz bu ishni falsafa fanida ko'proq kuzatamiz, deydi alloma va o'z fikrini davom ettirib "...ahli falosifa fireftai ishq nameshavand. Kasone, ki beshtar ba vartai ishq dar meaftand. Inhoand: Arabhoi bodyianishin, kurddho va inchunin mardumoni dag'ali sahronishin meboshand"[5] ya'ni, falsafa ahli muhabbatga aldanmaydi. Sevgi tubiga eng ko'p tushadiganlar: ko'chmanchi arablar, kurdlar, shuningdek, cho'lning qo'pol odamlaridir, deya qayd etadi.

Mutafakkir e'tirofiga ko'ra, "...ki hech xalqe az xalqoxi olam ba misli yunonih bozakovatu ahli hikmat nestand"[5] ya'ni, dunyo xalqlarining hech biri yunonlardek aqli va dono emas. Bu odamlar sevgidan juda uzoq va boshqa xalqlarga nisbatan xotirjam. Roziy muhabbatni qattiq fe'l-atvorli, aqli zerikarli kishilar topadi, deya qayd etadi. Binobarin, kalta va uzoqni o'ylamaydigan har bir kishi qalbi mayl bo'lgan nafsiga oshiqishi aniq.

Roziyning fikricha, ma'naviy ehtiroslar qulligidan xalos bo'lish faqat eng oliy yaxshilikka erishishning shartidir, lekin yaxshilikning o'zi emas. Inson o'z aqli va Xudoning yordami bilan nafaqat o'zini bu qullikdan xalos qiladi, balki ruhning (ochiq, zaif va adashgan) substansiyasini quyi ehtiroslar va illatlar qamoqxonasidan ozod qilishga yordam beradi. Alloma obyektiv axloq insonni olamning umumiy maqsadiga ongli va erkin xizmat qilishidan iborat, deb hisoblaydi va bu yerda, eng avvalo, uning insonning mutlaq ichki qadriyati haqidagi xulosasini e'tirof etish zarur.

Roziyning bu yondashuvi, fikrimizcha, unga borliq va olamning barcha sohalarini inson faoliyati sohasi - o'z harakatlarini sof ezgulik motivlariga bo'ysundirishga qodir yagona oqilona, axloqiy mavjudot sifatida qarashga imkon berdi. U inson uchun faqat mustaqil va mutlaq qonunni - axloqiy va bitta zaruratni - axloqni tan oladi. Uning fikricha, shaxsiy takomillashtirish o'z-o'zidan emas, balki axloqiy faoliyat uchun muhim. Axloqiy faoliyatning oliy maqsadini tasdiqlash yaxshilikni to'g'ri amalga oshirish uchun haqiqiy bilimni talab qiladi. Takomillashtirish jarayoni insonning amaliy tajribasiga asoslanadi, chunki uning axloqiy o'zini o'zi anglashi dastlab o'zining ijtimoiy mavjudligi dialektikasi bilan belgilanadi[3].

Zakariyo Roziy dunyo xalqlari orasida kuchli tabib, erkin fikrlovchi va tabiatshunos olim sifatida mashhur. Olimning ilmiy-falsafiy asarlari XV asrdan boshlab madaniyatli kishilar e'tiborini tortdi. 1486-yilda "Aljo-me-ul-hozir-assinaat-at-tib" ("Havi")

asari Italiyada lotin tiliga tarjima qilingan va keyinroq 1509, 1543-yillarda ham xuddi shu qayta bosilgan. 1955 yilda Haydarobodda "Havi"ning asl matni yigirma jildda nashr etilgan. Yozuvchining yana bir tibbiy asari "Tib Mansuri" ham Jerar De-Grimone tomonidan tarjima qilingan. Umuman olganda, Zakariyo Roziyning tibbiy va falsafiy asarlarini o'rganish, targ'ib qilish va lotin va Yevropa tillariga tarjima qilishda Yuliy Ruska va Pol Krauslarning xizmatlari nihoyatda katta. 1936-yilda Aburayxon Beruniyning "Roziy tasniflari ro'yxati"ni nashr etgan va Zakariyo Roziy haqidagi ushbu muhim asari bilan ilm olamini tanitgan ham Pol Kraus edi. 1939-yilda mutafakkirning o'n bir falsafiy risolasini to'plab, Qohirada "Falsafiy risolalar" nomi bilan nashr ettiradi. 1964-yilda Muhammad Najmabodiy "Qisos va hikoyat ul-marza" risolasini to'liq muqaddima bilan nashr ettirdi.

Xususan, olimlar – Said Muhammad Tabotaboiy, Abbos Iqbol, Muhammad Muin, Aliasg'ariy Hikmat, Ali Asg'ariy Halabiy, Mahdiy Mohaqqiq Zakariyo Roziy hayoti va faoliyati haqida o'z fikrlarini bildirgan.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda Roziyning falsafiy va antropologik qarashlarining ahamiyatiga baho berib, ular nafaqat o'rta asrlar tafakkuriga, balki insoniyat ma'naviy hayotining keyingi rivojiga ham ulkan ta'sir ko'rsatganligini aytish mumkin. Alloma aql va tafakkur kuchiga yuksak baho berib. Uni ilmning manbai sifatida qaragan. Islom falsafiy tafakkurining Roziy uslubidan keyin dunyo bir necha o'n yillar davomida o'zgardi. Uning ta'limotining o'ziga xosligi nafaqat falsafaga, balki ijtimoiy ong va madaniyatning boshqa shakllariga ham kirib bordi.

ADABIYOTLAR

1. <http://old.muslim.uz/index.php/maqolalar/item/22250-a-l-a-ida-na-l>
2. Абулхасан Алий ибн Муҳаммад ибн Ҳабиб ал-Басрий ал-Мовардий. "Адабуд-дунё вад-дин". Дор Ибн Касир, Димашк – Байрут, 2005.
3. Азкайн Парвиз. Ҳаким Рази. Хикмати таби ва низоми фалсафии Муҳаммад Ибни Закариёи Сайрафи. – Тегеран, 1382.
4. Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. Тошкент: Мовароуннахр, 2004
5. Закариёи Розӣ. Мунтахаби осор. — Душанбе: Адиб, 1989.